

Neke osobenosti uslova i organizacije julskog ustanka 1941. u Sandžaku

Julski ustanci 1941. godine u svim krajevima naše zemlje pripremani su i izvedeni bez šema i šablona, uz čvrsto opredjeljenje da, još na početku, prerastu u opštenarodni oslobodilački rat i socijalističku revoluciju. Poziv na ustanak, koji je Komunistička partija Jugoslavije s Josipom Brozom Titom na čelu uputila svim našim narodima i narodnostima u trenutku kada je procijenila da su se stekli neophodni uslovi, bio je prihvaćen, a potom organizovan i vođen u skladu s konkretnim prilikama i uslovima svake sredine. Ti ustanci, započeti u različitim uslovima, odražavaju sve posebnosti tih uslova i sva bitna obilježja Titove koncepcije ustanka kao početne faze socijalističke revolucije opštenarodnog tipa. Izvesne razlike koje su se pojavile u formi i metodama ne odstupaju od osnovnih Titovih koncepcijskih postavki o karakteru, sadržaju, oblicima ispoljavanja i metodama vođenja narodno-oslobodilačkog rata. Naprotiv, one samo dokazuju djelotvornost te autentične koncepcije revolucije.

Široki narodni slojevi, predvođeni Partijom i nadahnuti oslobodilačkim tradicijama minulih buna, ustanaka i ratova, masovno su pošli u oružanu borbu, pri čemu je bilo, i moralo biti, elementa spontanosti.

Komunistička partija je brzo i smjelo, osobito angažovanjem svojih kadrova i progresivnih, patriotski raspoloženih i na borbu i odricanje spremnih snaga i grupacija, uspjela da ustanički val organizuje, usredsredi na glavne pravce, uvede red, nametne svoju koncepciju, stekne povjerenje, kako na početku, tako i tokom svih

godina rata i revolucije. Široki slojevi društva, u prvom redu radništvo i siromaštvo i srednje seljaštvo, zanatlije i napredna inteligencija, brzo su uvidjeli da je Komunistička partija jedina politička snaga kojoj se može vjerovati i u koju se može imati pouzdanje, razumije se, najprije po tome kako je radila, organizovala se i usmjeravala stanovništvo, kako je stvarala vojne formacije i novu vlast, uklanjala metež, eliminisala pojave i pokušaje pljačke, zabranjivala ubijanje zarobljenih neprijateljskih vojnika i, najзад, kako je istakla parolu bratstva i jedinstva i široku političku platformu oslobodilačke i revolucionarne borbe. Zbog svega toga ona je postala vodeća i rukovodeća politička snaga ustanka u svim našim krajevima dakle na čitavom jugoslovenskom prostoru.

U danima velikog meteža i neprijateljskog nastojanja da učvrsti svoju vlast, bilo je izuzetno teško organizovati tokove borbe, uspostavljati red stvari, ulivati povjerenje u konačnu pobjedu.

Okupator je u prvim danima nastojao da prikrije svoje pravo lice, predstavljajući se kao oslobodilac, dobročinitelj, pobornik blagostanja. Rukovodeći se isključivo svojim trenutnim i dugoročnim interesima, razradio je i sprovodio u praksi strategiju za koju je bio uvjeren da će mu donijeti i omogućiti povoljnosti u razvoju ratne privrede i tako doprinijeti uspješnom vođenju krupnih operacija na istočnom i drugim frontovima. Takva strategija okupatora računala je poglavito sa političkim, nacionalnim, vjerskim i drugim suprotnostima kojima je bila opterećena bivša Jugoslavija.

Svakako, te svoje namjere neprijatelj je lakše ostvarivao tamo gdje je za to postojalo »plodno tle«. Tako, na primjer, bivši Sandžak je, po svojim nacionalnim, etničkim, vjerskim, ekonomskim i drugim specifičnostima, naročito istorijskim nasleđem, bio pogodan region za neprijateljsko vršljanje sa teškim posljedicama, čije je duboke rane mogla da liječi samo Komunistička partija. U stvari, bivši Sandžak — kojem su pripadali bjelopoljski srez (sa današnjom bjelopoljskom i mojkovačkom opštinom), zatim pljevaljski, pribojski, mileševski (Prijepolje), novovaroški, sjenički, deževski (Novi Pazar) i štavički (Tutin) srez, stvoren Berlinskim kongresom 1878. godine, kao svojevrsna administrativno-političko-vojnička zona između dviju slobodnih država — nosio je sobom i u sebi splet složenih, protivurječnih, komplikovanih međusobnih odnosa, potenciranih politikom bespravlja, nespokojstva, ekonomskog siromaštva, mržnje i isključivosti. Sandžak je bio sinonim siromaštva, nepismenosti, ekonomske zaostalosti, socijalnih nevolja i nepravdi.

U periodu između dva svjetska rata, kada je Sandžak ušao u sastav Kraljevine Jugoslavije, društveni, politički i ekonomski us-

lovi njegovog razvoja nisu poboljšani. Naprotiv, on sve više zaostaje u razvoju i postaje jedna od najnerazvijenijih oblasti Kraljevine Jugoslavije. To potvrđuje i činjenica da su u privredi Sandžaka, između dva svjetska rata, dominirale dvije djelatnosti: poljoprivreda i stočarstvo, i to s veoma primitivnim načinom rada. Industrija nije bila ni u začetku, a zanatstvo je tek počinjalo da se razvija, i to samo u gradovima. Nepostojanje željezničkih pruga i veoma loša putna mreža bili su velika prepreka čvršćem povezivanju Sandžaka s ostalim krajevima Jugoslavije. Takvu ekonomsku nerazvijenost pratila je kulturno-prosvjetna učmalost. Sa veoma malo škola, koje je pohađao mali broj učenika, teško su prodirala napredna shvatanja — ne samo u prosvjeti i kulturi već i u svim drugim oblastima društvenog života i rada.

Politički život u Sandžaku bio je podvrgnut manipulisanju građanskih partija, a u suštini ispunjen vjerskom mržnjom i nepomirljivošću. Iscrpljivanje u vjerskim razmiricama i netrpeljivostima politički zaostalog i religijski usmjerenog većeg dijela tadašnjeg stanovništva odgovaralo je srpskoj, crnogorskoj i muslimanskoj buržoaziji, jer su mislili da se time prikriva klasna suština društvenog i političkog života u Sandžaku, s obzirom na to da radničke klase u pravom smislu nije bilo, a malobrojna inteligencija, neusmjerena i neorganizovana, nije bila značajniji politički činilac. Međutim, nezadovoljstvo naroda s režimom Kraljevine Jugoslavije bilo je izrazito, ali prigušeno, što je predstavljalo potencijalnu mogućnost za mijenjanje stanja u tom području.

U takvim uslovima, ispunjenim dubokim klasno obojenim društvenim protivurječnostima, organizovan je rad Komunističke partije. Ona je, uprkos teškom stanju u Sandžaku, uspostavila svoje organizacione forme, stekla sigurne pozicije u svim sredinama, naročito među mladima kojima je bilo jasno da samo pod rukovodstvom Partije mogu mijenjati postojeće i stvarati novo društvo.

Prva partijska organizacija formirana je u bjelopoljskom srezu 1935. godine, a do početka drugog svjetskog rata formirane su još u pljevaljskom, mileševskom i sjeničkom srezu. Međutim, i tamo gdje nijesu formirane partijske organizacije, i u periodu do 1935. godine, uticaj Partije nije izostao. Zbog otežanih uslova rada i specifičnog razvoja naprednog pokreta u tom kraju, njen uticaj je često bio izražen u djelovanju grupa i pojedinih članova Partije. Isto tako, napredni studenti, đaci, zanatlijski radnici, učitelji i drugi napredni ljudi, pod rukovodstvom Partije, aktivno su radili na teorijsko-marksističkom uzdizanju i političkom osvešćivanju radnika, seljaka i omladine.

Područje bivšeg bjelopoljskog sreza bilo je naročito pogodno za uspostavljanje i proširivanje partijskih ćelija, njihovo kadrovsko osposobljavanje i izoštravanje političkog sluha za stavljanje u središte pažnje svih zbivanja iz kojih su se mogle izvlačiti pouke za djelovanje u masama. Tome je naročito doprinosilo angažovanje malobrojne napredne studentske omladine koja se školovala na Beogradskom univerzitetu. Njeno opredjeljenje za ideje Komunističke partije Jugoslavije, spremnost i sposobnost da se pomogne rodnom kraju koji se decenijama bori s ekonomskim i drugim nevoljama, kao i čvrsto opredjeljenje da se usmjerava ka ciljevima revolucionarnog pokreta, dali su pozitivne rezultate. Studenti i učeniци, članovi Partije i SKOJ-a, kao i oni koji su po političkim shvaćanjima bili bliski siromašnom i srednjem seljaštvu, osobito omladini, doprinijeli su sazrijevanju uslova za revolucionarne promjene.

Uslovi rada Partije u cijeloj zemlji, pa i u Sandžaku, postajali su sve teži s pogoršanjem međunarodne situacije i povećavanjem izgleda za izbijanje drugog svjetskog rata, jer se režim Kraljevine Jugoslavije plašio političkog uticaja komunističkog pokreta i njegovih ideja, pa je nastojeći da to spriječi surovo zlostavljao i progonio komuniste. U takvim uslovima Partija je posebnu pažnju poklanjala načinu svog rada i djelovanja s ciljem da što bolje sačuva svoje kadrove koji će joj, tačno je predviđela, biti dragocjeni u dugotrajnoj predstojećoj borbi. Pored ilegalnih, koristila se poluilegalnim, ponekad i legalnim formama rada, najčešće preko i u okviru sportskih i kulturno-umjetničkih društava, tradicionalnih narodnih skupova, tzv. sabora, posvećenih istaknutim datumima ili vjerskim praznicima. U tome su značajno doprinosili istaknuti napredni pojedinci, koji su svojim govorima znali da zatalasaju mase, pokrenu ih na akciju, vezuju za pokret, otvore im vidike i pripreme za nastupajuće događaje. Tako je Partija podizala toliko potrebnu svijest masa. Bilo je, naravno, i drugih pogodnosti za političku mobilizaciju naroda: izleti, priredbe, razgovori, manifestacije, iz kojih se, često uz okršaje, izlazilo ojačano, omasovljeno, spremnije. Sve se to, uoči i prvih dana ratne katastrofe, snažno odrazilo u spremnosti ljudi za odlazak u Španiju a i u pogledu sazrijevanja svijesti o opasnosti od fašizma i domaće izdaje, što je kod većeg dijela stanovništva jačalo saznanje o neophodnosti borbe, sposobnosti i spremnosti da se smjelo ide u susret dolazećim opasnostima.

Takav način rada i angažovanja komunista i skojevaca proizlazio je iz kursa koji je Komunistička partija Jugoslavije vodila od 1937. godine, polazeći od realnih prilika, kao i stvaralačkog i po-

kretačkog angažovanja. Taj neprestani, uspješno organizovani politički rad relativno je brzo dao rezultate, koji su se odrazili u ustaničkim i danima NOR-a i socijalističke revolucije. Bez takve pripreme, ostvarene po širini zahvata i dubini poniranja u tokove i kretanja revolucionarnog pokreta, ne bi bilo moguće ostvariti masovan i sveopšti narodni ustanak.

Rukovodstvo KPJ na vrijeme je uočilo da je partijski rad u nekim srezovima bivšeg Sandžaka manje razvijen, zbog nepovoljnih društvenih, političkih i ekonomskih uslova, u čemu je najveća prepreka bila vjerska podvojenost i isključivost i djelovanje pete kolone iz redova srpske, crnogorske i muslimanske buržoazije. Zbog toga je 1939. godine, po odluci Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije koju je saopštio Ivan Milutinović, Mjesni komitet za bjelopoljski srez dobio zadatak da vrši funkciju Oblasnog komiteta Komunističke partije za Sandžak, što je značilo produbljivanje partijske linije i dinamičnije organizovanje partijskog života u širem regionu. Takva odluka pozitivno se odrazila na partijski rad u pljevaljskom i mileševskom srezu, a i u nekim drugim sandžačkim sredinama. Komitet je tu funkciju obavljao do aprila 1941, kada je — po zadatku Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Crnu Goru, Boku i Sandžak — Rifat Burdžović Tršo, po dolasku iz Beograda, formirao posebno partijsko rukovodstvo Sandžaka. Tada je on izabran za političkog, a Nedjeljko Merdović za organizacionog sekretara Oblasnog komiteta. Poslije kapitulacije Jugoslavije, u Sandžak su došli mnogi prekaljeni politički kadrovi iz Beograda i drugih mjesta.

Formiranjem novog Oblasnog komiteta, s Tršom na čelu, čovjekom širokog revolucionarnog iskustva, visoke inteligencije, obrazovanja i kulture, prekaljenog u ranijim okršajima, osigurani su neophodni uslovi za brži razvoj partijskih organizacija.

Oblasni komitet je, angažovanjem iskusnih revolucionara i primomom u Partiju odanih ljudi, znatno povećao broj komunista u periodu april — jul 1941, tako da ih je uoči julskog ustanka bilo oko sto u Sandžaku. To rječito govori o sposobnosti bjelopoljske partijske organizacije, a zatim Oblasnog komiteta da izvrše direktivu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za dizanje narodnog ustanka.

Oblasni komitet za Sandžak bio je suočen s nizom teškoća, složenijim i većim nego u drugim krajevima, koje nije bilo jednostavno čak ni identifikovati i politički ocijeniti, a kamoli rješavati probleme, precizirati zadatke partijskih ćelija i pojedinaca. Situacija

se naglo mijenjala, zaoštravala i pogoršavala, pa se moralo raditi efikasno i energično, s jasnim opredjeljenjima na pozitivan ishod. Održavani su sastanci, formirane nove ćelije, mjesni i sreski komiteti, učvršćivano jedinstvo u partijskim i skojevskim redovima, pri-
mani u Partiju i SKOJ novi ljudi, suzbijano sektaštvo.

Zahvaljujući takvoj aktivnosti, fašistički napad na Jugoslaviju nije zatekao komuniste u Sandžaku nespremne, već je to samo pojačalo njihove akcije na sprovođenju direktiva rukovodstva KPJ o odbrani zemlje. Nekoliko krupnih problema je trebalo uspješno riješiti.

Jedan od najtežih zadataka Partije poslije izvršene okupacije, bio je da vrati demoralisanom narodu samopouzdanje i vjeru u po-
jedu, koji se poslije brzog sloma kraljevske vojske, suočivši se s izdajom, osećao prevarenim i ostavljenim na nemilost okupatoru. Međutim, velikim naporima najiskusnijih članova Partije i svih ostalih komunista u objašnjavanju pravih uzroka aprilskog sloma i ukazivanju na puteve oslobodilačke borbe, stanje se postepeno mi-
jenjalo.

Drugo, trebalo je obezbijediti neprekidno prikupljanje oružja i municije i vršiti obuku kadrova. Partija je uspjela da organizuje najveći dio omladine u izvršenju tog zadatka, tako da je prikuplje-
na znatna količina oružja i municije. Ono što nije moglo biti sklo-
njeno na sigurno mjesto uništavano je da ne bi palo u ruke nepri-
jatelju. Veliki uspjeh Partije je i u tome što je, objašnjavajući na-
rodu neophodnost oslobodilačke borbe, uspjela da većinu stanovni-
štva nagovori da ne predaje oružje okupatoru, bez obzira na njegove
mnogobrojne zahtjeve i prijetnje. Tako sačuvano oružje je kasnije,
kad je ustanak počeo, bilo dragocjeno.

Treće, poslije aprilskog poraza, u opštoj društvenoj pometnji, peta kolona je intenzivno djelovala vještim fabrikovanjem i rastu-
ranjem lažnih informacija, veličajući vojnu moć okupatora i zago-
varajući besmislenost borbe i bezuslovno potčinjavanje okupatoru,
postavivši sebi kao prvorazredan zadatak suzbijanje i onemoguća-
vanje takve djelatnosti. Zbog toga je Oblasni komitet Komunistič-
ke partije Jugoslavije za Sandžak, radi uspješnog vođenja ustanka
i realizovanja politike Partije, bolje reći radi uspješnog obavješta-
vanja o širim zbivanjima i rezultatima borbe, organizovao sopstve-
nu tehniku za štampanje neophodnih materijala. Ta tehnika bila
je smještena u Pripćicima još aprila 1941. i tamo je radila sve do
kraja septembra iste godine, kada je dijelom premještena, a dijelom
zadržana. Ima mišljenja da je partijska tehnika postavljena znatno
ranije, čak prije rata, ali to je, kao i mnogo šta drugo, ostalo da se

naučno istražuje i utvrdi, u čemu nepotrebno zaostajemo. Međutim, bitna je činjenica da je partijska tehnika (najmanje tri pisaće mašine, šapilograf, matrice, pribor, radio-aparati i dr.) bila u Pripćima pet do šest ili više mjeseci. Tehnika je dobro bila postavljena, valjano vođena i neprekidno radila, pomažući da se stvori prava informacija o svim događajima, da se letkom, plakatom, umnoženim pismom ili na drugi način širi istina o ciljevima i zamahu borbe, o potrebi gajenja i razvijanja slobode, bratstva i jedinstva među našim narodima i narodnostima. Zato je njena uloga bila velika i presudna u formiranju svijesti o narodnooslobodilačkoj borbi u nas, kao i o zbivanjima u širim relacijama.

U toj partijskoj tehnici, da je tako nazovemo, obrađivani su i za komuniste i skojevce prezentirani saopštenja, izvještaji, uputstva, prilozi koji su im pomagali u svakodnevnom napornom i rizičnom radu. Širok je opus rada i angažovanosti partijske tehnike. No, važno je istaći da je ta tehnika maja 1941, gotovo primitivnim sredstvima, radila ono što danas rade savremena sredstva informisanja: štampa, radio i televizija. Iako poređenje nije najsrećnije, valja istaći da je, za tadašnje uslove, takav vid rada, borbe i otpora značio mnogo više.

Četvrto, jedan od najtežih problema za Partiju je bio kako ujediniti Srbe, Crnogorce i Muslimane čiji su međusobni odnosi bili poremećeni vjerskom netrpeljivošću, a djelovanjem pete kolone i nekih klerikalnih elemenata pa i nekih vjerski zagriženih građanskih političara ta netrpeljivost je poslije okupacije dobila enormne dimenzije. Komunisti u Sandžaku su sebi postavili zadatak da narodu moraju dokazati da je okupator zajednički neprijatelj Srba, Crnogoraca i Muslimana i da im samo njihovo jedinstvo i zajednička borba mogu donijeti slobodu. Napori komunista dali su prve rezultate u onim slučajevima kada su Srbi, Crnogorci i Muslimani jedni druge spasavali i sklanjali od terora okupatora, iako je to za njih bilo veoma opasno. Kasniji razvoj događaja u NOR-u pokazao je koliko je Partija imala uspjeha u tome.

Tokom juna 1941, a naročito poslije napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, partijske organizacije u Sandžaku su svoj rad usredsredile na posljednje pripreme za početak ustanka, tako da su bile spremne i sposobne za organizovanje i vođenje oružane borbe. Neposredno uoči ustanka Oblasni komitet Komunističke partije organizovao je i održao savjetovanje u Čadinju kod Prijepolja, 22. juna 1941. Na savjetovanju je podnesen referat o vojno-političkoj situaciji i zadacima partijske organizacije, o političkom i organizacionom stanju Komunističke partije Jugoslavije u Sandžaku

i o radu SKOJ-a i omladine. To savjetovanje je bilo višestruko značajno za kasnije početno organizovanje i vođenje ustanka.

Sandžak je NOR i socijalističku revoluciju dočekao sa brojnom i solidno pripremljenom partijskom i skojevskom organizacijom koje su disciplinovano pristupile sprovođenju direktiva Centralnog i Pokrajinskog komiteta o izvođenju partizanskih akcija, sabotaža i diverzija. Te akcije, koje su u julu započele napadima na karabinijske i žandarmerijske stanice u Mojkovcu, Žabljaku, Šahovićima, (današnje Tomaševo), Meljaku i Vrulji, prekidom telefonske veze između Bijelog Polja i Prijepolja, rušenjem mostova na rijekama Lepenici i Ljubovidji i drugim brojnim akcijama, imale su snažan utisak na stanovništvo, pa su veoma brzo prerasle u opšti oružani ustanak, naročito u bjelopoljskom srezu. Za kratko vrijeme iz većine mjesta u Sandžaku uklonjene su okupatorske postave, a u pljevaljskom i bjelopoljskom srezu samo su Pljevlja ostala neoslobođena, jer su u njima bile jake italijanske snage pa je napad na taj garnizon zahtijevao detaljne i obimne pripreme.

Takav razvoj ustanka u Sandžaku uticao je na Oblasni komitet koji je, težeći da iskoristi povoljnu situaciju, odlučio, bez prethodnog konsultovanja sa Pokrajinskim komitetom, da se pređe na stvaranje krupnijih vojnih formacija radi oslobađanja i većih mjesta. Tako je napad na Bijelo Polje uspješno izveden, što je imalo ogroman značaj za dalji razvoj ustanka u Sandžaku.

U oslobođenim mjestima Partija je nastojala da iskoristi sve mogućnosti za stvaranje što povoljnije političke i materijalne baze ustanka, upoznajući narod s ciljevima NOB-a, objašnjavajući metode i ciljeve okupatora u razvijanju bratoubilačkog rata koristeći vjersku netrpeljivost, ulažući napore da se sva ljetina kod seljaka sakrije, rezerve hrane evakuišu itd. U većim oslobođenim mjestima uspostavljene su komande mjesta, čiji je zadatak bio da održavaju red i obezbijeduju sigurnost građana, i vojni komiteti koji su organizovali i rukovodili oružanom borbom, predstavljajući istovremeno, narodnooslobodilačku vlast, tako da su oni u stvari, bili i prvi narodnooslobodilački odbori u Sandžaku.

Pošto je ustanak bio najmasovniji u onim srezovima koji su bili pod italijanskom okupacionom vlašću, Nijemci i ustaše su za uspješan razvoj oslobodilačke borbe optuživali Italijane, smatrajući ih nesposobnim za ugušenje ustanka. Ustaške vlasti su u tome ponovo vidjele mogućnost za preuzimanje Sandžaka od Italijana i tražile su od Nijemaca da upute svoje snage. Uz odobrenje Nijemaca, okupacione snage u Sandžaku su pojačane ustaško-domobranskim

snagama, što je izazvalo posebne teškoće i prijetilo još većim razbuktavanjima bratoubilačkog rata. Partija je na vrijeme uvidjela tu opasnost i preduzela niz efikasnih mjera, objašnjavajući narodu da se ustaške i proustaške snage ne mogu izjednačavati sa muslimanskim stanovništvom, čime je doprinijela širenju bratstva i jedinstva.

Julski ustanak i zajednička borba Crnogoraca, Srba i Muslimana u Sandžaku pokazali su da su ti narodi shvatili da je okupator njihov zajednički neprijatelj i da su spremni da mu se zajednički suprotstave.

Isto tako, u julskom ustanku — koji je, na poziv Partije, narod masovno prihvatio — jasno su izražene težnje naroda da stvori organe nove vlasti koji će ne samo smijeniti staru vlast već time označiti duboke revolucionarne promjene i konstituisanje novog društvenog života na socijalističkim i demokratskim osnovama.